

Rezga Kouider (rezga.kouider3@gmail.com)

 orcid.org/0000-0002-1843-1605

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

Rola społeczna meczetów w Algierii jako miejsc zbiorowych zgromadzeń wierzących

The social role of mosques in Algeria as places for collective religious gatherings

Streszczenie

Główną funkcją sunnickich meczetów w Algierii jest jednoczenie wspólnoty wierzących – tzw. Ummah, w przeciwieństwie do kościołów chrześcijańskich, będących symbolicznymi domami Bożymi, w których świat ziemski łączy się ze sferą niebiańską. Według nauk islamu każde miejsce nadaje się do rozmowy z Bogiem, a budowanie jest stratą czasu i pieniędzy. Meczety pojawiły się na przestrzeni lat. Początkowo prosty model podwórza przeznaczony do modlitwy proroka Mahometa w Medynie przerodził się w skomplikowaną i luksusowo urządzaną budowlę. Jako miejsca zbiorowej modlitwy meczety pełnią funkcję nie tylko religijną, ale także społeczną. Obecnie zostają także zaadaptowane jako obiekty użyteczności publicznej – szkoły czy noclegownie dla pielgrzymów.

Słowa kluczowe: meczet, Algieria, miejsce zbiorowej modlitwy, obiekt użyteczności publicznej, historia meczetów

Abstract

The main function of Sunni mosques in Algeria is to unite the community of believers – the so-called Ummah. This is in contrast to Christian churches, which are symbolic houses of God, in which the earthly world connects with the heavenly sphere. According to the teachings of Islam, every place is suitable for conversation with God, and building is a waste of time and money. Mosques have appeared over the years. Initially, a simple model of a courtyard dedicated to the prayer of Prophet Muhammad in Medina turned into a complex and luxuriously arranged building. As places of collective prayer, mosques are not only religious but also social. Currently, they are also adapted to be public facilities such as schools or hostels for pilgrims.

Keywords: mosque, Algeria, place of collective prayer, public facility, history of mosques

1. ISLAMSKIE DZIEDZICTWO ARCHITEKTONICZNE ALGERII JAKO NOŚNIK TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ KRAJU

W Algierii zachowały się ślady unikalnego dziedzictwa architektury islamskiej, powstałe z przekształceń wielu kultur – lokalnej maghrebskiej, charydżyckiej, arabskiej, perskiej, osmańskiej, hiszpańskiej, portugalskiej. Miały one wpływ na dziedzictwo architektoniczne Cesarstwa Rzymskiego i Bizancjum. Dziś w Algierii istnieje ponad 17 000 starych i nowych meczetów. Tożsamość narodowa islamskiego dziedzictwa architektonicznego Algierii, mimo zewnętrznych wpływów politycznych, kulturowych i architektonicznych, do okresu francuskiej kolonizacji pozostawała niezmienna, oparta na krajowych tradycjach maghrebskich. Charakterystycznymi były puste elewacje bez dekoracji czy rozmieszczenie wież minaretów na typowych planach kwadratu – przykładem mogą być meczety charydżyckie, umiejscowione w dolinie Mzab.

Państwo Algierskie prowadzi aktywną politykę w dziedzinie ochrony i przywracania dziedzictwa architektury islamskiej, regulowaną przez ustawy i programy państwowe. Algieria ratyfikowała Konwencję o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego (17.12.1975), Międzynarodową konwencję o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego (20.04.2006), Konwencję o ochronie i promowaniu formy wyrażania własnej kultury z 2005 roku (26.05.2005). Wśród dokumentów regionalnych należy wymienić Afrykańską Kartę Kulturalną (19.09.1990).

Na 64. sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (22.07.2009), zgodnie z rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 65/155 (10.07.2009), rząd Algierii przekazał informacje na temat polityki państwa w dziedzinie tożsamości kulturowej:

1. Rząd Algierii traktuje różnorodność kulturową jako jeden z głównych składników cywilizacji i kultury. Algieria ratyfikowała szereg międzynarodowych instrumentów ochrony dziedzictwa kulturowego. Ponadto państwo przyjęło odpowiednie przepisy prawne, aby skonsolidować swoje zobowiązania międzynarodowe w prawie krajowym.
2. Algieria opracowała strategię partnerstwa w dziedzinie kultury. Kraj ten jest jednym z organizatorów i zarazem miejscem ważnych wydarzeń kulturalnych, takich jak Festiwal Kultury Panafrykańskiej, i bierze udział w różnych międzynarodowych inicjatywach kulturalnych (w tym studium wykonalności dla Panafrykańskiego Instytutu Kultury i Odbudowy Muzeum Afrykańskich Wysokich Kultur w Algierii).
3. Poszanowanie dla różnorodności kulturowej jest zapisane w Konstytucji Algierii.
4. Na poziomie różnych instytucji w Algierii powołano szereg organów do prowadzenia badań naukowych i rozpowszechniania kultur narodowych w celu zapewnienia różnorodności, prowadzenia międzynarodowej wymiany kulturalnej i współpracy oraz zachowania rezerw dóbr naturalnych.
5. Algieria przeznaczona dodatkowe środki na zapewnienie różnych form ekspresji kulturalnej i tworzenie nowej infrastruktury w szeregu kultur obejmujących muzea, teatry, kina, biblioteki i ośrodki kultury.

Tym samym temat badań jest zgodny z polityką państwa w zakresie rozwoju tożsamości narodowej i wymiany tradycji kulturowych. W porównaniu z meczetami innych muzułmańskich krajów, meczety w Algierii są znacznie mniej znane. Wyjątkowość meczetów w Algierii polega na tym, że ich architektura powstała na styku kilku kultur.

Analiza źródłowej bazy danych pozwoliła autorom zidentyfikować szereg nierozwiązanych problemów:

- 1) pełna informacja o meczetach w Algierii zawiera się głównie w językach arabskim i francuskim, co znacznie zawęża grono czytelników;
- 2) architektoniczna periodyzacja meczetów w Algierii nie jest zdefiniowana w porównaniu z periodyzacją historyczną;
- 3) nie zostały wystarczająco zbadane skutki wydarzeń historycznych, etnograficznych i cech klimatycznych w różnych regionach oraz ich wpływy na różnorodność znajdujących się tam meczetów;
- 4) schematy architektoniczne meczetów w Algierii nie zostały porównane na podstawie analizy periodyzacji różnych etnograficznych regionów;
- 5) nie wyróżniono cech tożsamości narodowej algierskiej islamskiej szkoły architektonicznej, nie podano cech wspólnych oraz tych odróżniających islamską szkołę architektoniczną Algierii od krajów sąsiednich.

2. WPŁYW CZYNNIKÓW ZEWNĘTRZNYCH NA KSZTAŁTOWANIE ISLAMSKIEJ SZKOŁY ARCHITEKTONICZNEJ W ALGIERII I MIEJSCE SZKOŁY MAGHREBU W ŚWIATOWYM DZIEDZICTWIE ARCHITEKTONICZNYM ISLAMU

Słowo „meczet” pochodzi z j. arabskiego i oznacza miejsce na ceremonię, więc, w przeciwieństwie do judaizmu czy chrześcijaństwa, nie jest jedynym miejscem kultu Boga, nie obejmuje ono jedynie przestrzeni rytualnej, ponieważ, jak nauczał prorok Mahomet, należy modlić się do Boga możliwie w każdym miejscu. W islamie meczet to nie święty przybytek Boga, dom Boży na Ziemi, to pierwsze miejsce spotkania modlitewnego wspólnoty wiernych. Budowa domu Bożego to w islamie tylko strata czasu¹.

Prorok Muhammad użył terminu „Masjid” w sensie miejsca kultu i podkreślił znaczenie modlitwy nieograniczonej przez żadne ściany. Termin ten w islamie również nie zawiera instrukcji dla konkretnego rytuału w budynku, to znaczy modlitwy klęczącej. Niektórzy badacze wskazują na arabskie korzenie tego pojęcia, inni kojarzą słowo „Masjid” od arabskiego słowa „Musalla”, które również oznacza „wspólne spotkanie modlitewne”, ale niepodobne do tych w świątyniach żydowskich czy chrześcijańskich. Z czasem określenie „Musalla” zmieniło swoje znaczenie, z pierwotnego – modlitwa wiernych – przekształciło się w opis otwartej przestrzeni na zewnątrz meczetu, przeznaczonej do rytualnej modlitwy, nadal nieograniczonej przez ściany i dach, ale jedynie poprzez „Mihrab” wyznaczający „Qiblah” – obecnie

jest nim świątynia Kaaby w Mekce. Opcjonalnym, raczej odświętnym, uroczystym elementem stała się kazalnica „Minbar”².

Tak więc podstawą prymitywnych meczetów tzw. typu arabskiego nie była struktura architektoniczna, ale otwarty plac³. Istnieje hipoteza, że pierwszy arabski meczet był prototypem domu proroka Mahometa w Medynie (Jasrib) z otwartym dziedzińcem do modlitw grupy wiernych⁴. Jedną z głównych różnic między islamem a chrześcijaństwem jest właśnie brak wymogu jakichkolwiek elementów budowlanych czy architektonicznych do przeprowadzenia rytuału modlitewnego⁵.

Dlatego biorąc pod uwagę kanoniczne znaczenie terminu „meczet”, należy odnotować jego brak tożsamości z terminem „świątynia”⁶, ponieważ w islamie modlitwa nie jest przywiązana do budynku⁷. Tworzenie szczególnego rodzaju budynków modlitwy dla muzułmanów – meczetów – było spowodowane potrzebą zebrania w jednym miejscu dużej liczby wiernych.

Ostatecznie wyróżnić można meczety różnego typu, w tym meczet dobrej rady (Jami) czy Wielki Meczet (Jami al-Kabir), meczet do codziennych modlitw (Masjid) z Musallą (otwarta platforma meczetu na modlitwy podczas Kurban-Bayram)⁸. Uważa się, że początkowo meczety, zwłaszcza kapitałowe, miały zapewnić dużą liczbę wiernych. Najistotniejszą zatem częścią meczetu jest podwórze do modlitwy i kierunek kanoniczny na Kaabah, a ściany oraz dach są jedynie uznawane za środek komfortu⁹.

Z biegiem czasu meczety rozwijały się w charakterystyczne budynki z wewnętrzną przestrzenią z kolumnami połączonymi łukami, tzw. arabski kolumnowy typ meczetów, z dziedzińcem i kolumnową salą modlitw¹⁰.

3. CECHY REGIONALNE I WPŁYW HISTORYCZNYCH UWARUNKOWAŃ NA TWORZENIE ISLAMSKIEJ ARCHITEKTURY ALGERII

Zgodzić się należy co do oryginalności architektonicznej etnograficznych regionów Algierii. Kultura Algierii ukształtowana została przez warunki klimatyczne determinujące sposób życia miejscowej ludności, warunki geograficzne państwa – wybrzeże (tzw. trwały obszar osadniczy), strefa środkowa (strefa semi-kolonizacji), strefa południowa zajęta przez pustynię Saharę (strefa populacji koczowniczej). Obecnie większość mieszkańców Algierii uważa się za Arabów, co potwierdza ich język i kultura, ale ich starożytni przodkowie należeli do lokalnych plemion berberyjskich, które w X w. p.n.e były częścią innych ludów.

Etnograficzne cechy Algierii wpłynęły również na procesy kształtowania się samego islamu.

Historycznie terytorium Algierii należy do Maghrebu¹¹. Pochodzenie słowa „Maghreb” jest arabskie, co wnioskować można na podstawie faktu, że Arabowie nazwali ziemie opanowane przez „zachód Egiptu” właśnie tym określeniem, które oznacza arabski „zachód”. Według źródeł historycznych w czasie arabskiego podboju północnej Afryki terytoria te były zamieszkałe przez koczownicze plemiona, które Rzymianie nazywali „Berberami”, czyli barbarzyńcami.

W ten sposób można wyznaczyć historyczną periodyzację Algierii. W sumie rozróżnia się trzynaście okresów historycznych:

- 1) wiek VII n.e. (647 r.) – pierwsza arabska inwazja, inwazja Okbi ibn-Nafa (rządy Arabów);
- 2) lata 776–909 – rządy dynastii Rosemidów (Haridzhizm) (zasada Persów-tubylców z Basry);
- 3) lata 909–972 – dynastia Fatymidów (panowanie Arabów);
- 4) lata 972–1148 (1163) – panowanie dynastii Zirydów (panowanie lokalnych władców Berberyjskiego Środkowego Maghrebu);
- 5) lata 1007–1052 – rządy Hammada (panowanie lokalnych władców Berberyjskiego Środkowego Maghrebu);
- 6) XI wiek – druga inwazja arabska;
- 7) lata 1052–1147 – Almorawidzi (arabski نوطبارملا) (Rada Gubernatorów, Zachodni Berber Maghrebu, Maroko);
- 8) 1147–1235 (1269) – dynastia Almohadów (arabski نودحوملا) (Rada Gubernatorów, Zachodni Berber Maghrebu, Maroko);
- 9) lata 1215–1485 – panowanie dynastii Marinidów (Merinid) (panowanie władców berberyjskiego zachodniego Maghrebu, Maroko);
- 10) lata 1485–1556 – dynastia Abdalwadydów (Zajjanidzi, Banu „Abd al-Wad) (Rada Gubernatorów, Berber Bliskiego Maghrebu, Algieria);
- 11) koniec XV–XVI wieku – pojawienie się na atlantyckim wybrzeżu Hiszpanów i Portugalczyków, przejście terytoriów oraz budowa miast i fortec;
- 12) lata 1556–1830 – panowanie Imperium Osmańskiego;
- 13) lata 1830–1962 – kolonizacja francuska.

Biorąc pod uwagę fakt, że Afryka Północna należała do kolonii Cesarstwa Rzymskiego, między VII i XIX wiekiem znajdowała się pod panowaniem dynastii arabskich, perskich, berberyjskich, osmańskich, a także była terenem kolonizowanym przez Hiszpanów, Portugalczyków i Francuzów. Charakteryzował ją wielowarstwowy skład etniczny miast na wybrzeżu Algierii w czasach rządów osmańskich, co dowodzi, że architektoniczna islamska szkoła w Algierii powstała na styku kilku kultur naraz.

Na terytorium Maghrebu zdobytego przez Arabów istniała obok tradycji rzymskiej (ponieważ był prowincją Cesarstwa Rzymskiego) kultura arabska (kultura Berberów) – obie starały się zachować swoją tożsamość. Zdaniem autora cechy, które odróżniają szkołę architektoniczną w islamskim Maghrebie od innych islamskich szkół architektonicznych, to dziedzictwo czasów rzymskich, które ma bezpośredni wpływ na wybór materiałów budowlanych i budownictwa, kształtowanie kultury berberyjskich najeźdźców, lokalnej architektury i tradycji kulturowych.

Periodyzacja meczetów w Algierii wygląda następująco:

- 1) Pierwszy okres – 647 r. do połowy XI wieku, czas trwania 1–6 wymienionych wcześniej okresów historycznych, jednoczesna obecność wpływów arabskich, perskich, irackich

oraz lokalnych, budowa meczetów z kolumnami arabskiego typu. Nadal przebijają się echa starożytnych rzymskich tradycji: dekorowanie kolumn cylindrycznymi marmurami z typowym porządkiem korynckim. Ponadto standardem są kwadratowe plany minaretów lub kwadratowe stopnie o stożkowym wykończeniu, całość dopełnia obecność wewnętrznego dziedzińca z fontanną.

Cechy charakterystyczne meczetów: typ kolumnowy, proste niedekorowane fasady, okna ostrołukowe lub prostokątne, minarety z typowym kwadratowym planem, brak kopuł.

Materiały: kamień, drewno, gips, wapno, cegła, marmur, tynk, ceramika (dekoracje).

- 2) Drugi okres (czas Almorawidów) – 7 okres historyczny (lata 1052–1147), wpływ architektury andaluzyjskiej (łuki jak w La Mezquita – Wielkim Meczezie w Kordobie), pojawienie się większej liczby dekoracji. Panowała wówczas dynastia wojskowa, której rządy wiązały się z agresywnymi kampaniami, z wojnami z chrześcijanami i wrogimi dynastiami islamskimi (Almohad), dlatego budowa najważniejszych gmachów wiązała się z kompilacją umocnień, co znalazło odzwierciedlenie w liczbie i w cechach architektury fortecznej w meczetach przeznaczonych do modlitwy Maghrib.

Cechy charakterystyczne meczetów: kolumnowy typ bez dużego otwartego dziedzińca z basenem – na planie prostokąta z krzyżem na Qiblah, drewniane kolumny tworzące kształt podkowy połączonej z łukami (jak Meczeta Kutubijja [Księgarzy] w Marakeszu), których dwa rzędy łączą poprzecznie nawę (w Kutubijja zamocowane w 1322 roku). Wyryte w XII wieku bogate zdobienia na konsolach i narożnych kopułach Trompy służą ich osłonie, natomiast mihrab zaprojektowany jest na planie ośmiobocznym lub okrągłym z kanałami wiązki.

Dwa rodzaje meczetów: nawy równoległe do ściany Qiblah, nawiązujące od meczetu w Medinie (Tennessee meczet, meczet Sidi Okba) oraz tzw. andaluzyjski meczet, np. Wielki Meczeta w Kordobie.

Meczety powstałe w tamtym czasie: Wielki Meczeta w Algierze, Wielki Meczeta w Tilimsan (XI–XII wiek).

Materiały: kamień, cegła, płytki, ceramika, drewno, minerały.

- 3) Trzeci okres (czas Almohadów) – 8 okres historyczny – lata 1147–1235 (1269) (naznaczony religijnym uciskiem władców). Stylistyka meczetów tego okresu jest podobna do drugiej epoki, jednak meczety stają się wyższe, o bardziej wyrafinowanych proporcjach, mają prostokątny dziedziniec. Minarety są wysokie, mają formę kwadratowych wież, ozdobionych prostym geometrycznym wzorem. Wykorzystywano często motyw półokrągłej kopuły w kształcie podkowy, a ponadto same wnętrza zawierały wiele łuków pod sklepieniami.

Cechy charakterystyczne meczetów: dominacja arabskiego typu meczetów kolumnowych, budowa na planie kwadratu, poprzeczne kolumny zwieńczone łukami, obecność elementów architektury kalifatu Kordoby (łuki kątowe, dekoracje w kształcie muszli,

palmy), dekoracja Mihrabów według wzoru Wielkiego Meczetu w Kordobie w połączeniu z dość prostym wnętrzem, zastosowanie fragmentarycznych łuków, charakterystyczny wystrój nisz i „fałszywych” nisz (w niektórych meczetach nie ma Mihrabów, wówczas miejsce to na ścianie Qiblah oznaczone jest w inny sposób).

- 4) Czwarty okres (czas Merynidów i Abdalwadydów) – 9–10 okresy historyczne (lata 1215–1556). Okres ten odgrywał mniejszą rolę w periodyzacji meczetów w Algierii, ale był naznaczony aktywną budową pierwszych madras.

W czasach Merinidów ważniejsza od dekoracji meczetów była ich funkcjonalność.

Cechy charakterystyczne meczetów: siedem naw, gdzie środkowa nawa jest szersza od bocznych, minaret budowany na planie kwadratu z jedną lub kilkoma kondygnacjami pryzmatycznymi skierowanymi w górę, urządzone i wyróżnione jako odrębny element wnętrza Mihraby, zastosowanie dachów z glazurą i dekoracją ceramiczną.

- 5) Piąty okres (okres pierwszej europejskiej kolonizacji Hiszpanów i Portugalczyków) – 11 okres historyczny (koniec XV do XVI wieku) – wpływ hiszpańskich i portugalskich tradycji architektonicznych i budowlanych, co przejawia się zwłaszcza w wyglądzie dekoracji.
- 6) Szósty okres (okres eklektyzmu i mieszania tradycji za czasów panowania otomańskich korsarzy) – 12 okres historyczny (lata 1556–1830). Okres osmański odegrał znaczną pozytywną rolę w rozwoju islamskiej architektury w Algierii, wprowadzono wówczas budowę wielofasadowych meczetów. W tym czasie powstało wiele nowych miejsc kultu muzułmańskiego.

Cechy charakterystyczne meczetów: wpływy bizantyjskie i osmańskie (czerpanie z architektury nie tylko meczetów, ale i pałaców, budynków użyteczności publicznej), piramidalne kompozycje z centralną kopułą (czasem owalne jak meczet Jami al-Dzida) z oknami umieszczonymi w jej bębnie dla równomiernego oświetlenia, duża przestrzeń wewnętrzna, zachowany kwadrat w planie minaretu (minarety są zwężone i cienkie, z końcem stożkowym), stosowanie marmuru i płytek w dekoracji.

Znaczna liczba historycznych meczetów w Algierii to zabytki o znaczeniu światowym, krajowym lub regionalnym, które narzucają odpowiednie wymagania dotyczące zabudowań dokoła. Zgodnie z przyjętym ustawodawstwem memorandum rozróżnia się cztery strefy: strefę samego zabytku, w którym zabronione jest nowe budownictwo, obszar regulowanego rozwoju, strefę ochrony krajobrazu naturalnego i strefę ochrony warstwy archeologicznej.

Il. 1. Meczet Bej Mohammad El Kabir, 1792 (fot. R. Kouider, 2018)

Il. 2. Mezzet Hassana Pashy, Oran, 1796–1797 (fot. R. Kouider, 2018)

Artykuł stworzony pod kierownictwem naukowym prof. dr hab. Julii Ivashko, ORCID: 0000-0003-4525-9182.

PRZYPISY

- ¹ Zob. Al-Bukhari, *Sahih. Krótki zbiór Hadisów*, tłum. Vladimir (Abdullah) Nirsha. M., Ch. I. Khadis, 1998; V.V. Barthold, *Kompozycja w 7 t.*, M., 1964, s. 18–21; Idem, *Orientacja pierwszych muzułmańskich meczetów*, vol. VI, M., 1966; *Bliski Wschód i Iran*, L., Nauka, 1970, s. 94–95.
- ² Ibidem.
- ³ Ibidem.
- ⁴ Zob. *Islamski encyklopedyczny słownik*, A. Ali-Zade, Zavia AA (archiwum), Ansar, M., 2007; *Adnotowana bibliografia prac domowych na arabistyce, irańskich studiach i turkologii (1818–1917)*, L.N. Karska, Yu.E. Barszczewski (red.), Oddział Instytutu Orientalistyki, Publishing House SB RAS, M., St. Petersburg 2000; Afanasyev V., Mathieu M.E., Dyakonov M.I., Lukonin V.G., *Sztuka starożytnego wschodu*, M., Art, 1968.
- ⁵ V.V. Barthold, *Kompozycja w 7 t.*, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, s. 6–44, 94–95.
- ⁶ *Islamski encyklopedyczny słownik*, op. cit.; *Adnotowana bibliografia prac domowych...*, op. cit.; V. Afanasyev, M.E. Mathieu, M.I. Dyakonov, V.G. Lukonin, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit.
- ⁷ V.V. Barthold, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit., s. 94–95.
- ⁸ *Islamski encyklopedyczny słownik*, op. cit.; *Adnotowana bibliografia prac domowych...*, op. cit.; V. Afanasyev, M.E. Mathieu, M.I. Dyakonov, V.G. Lukonin, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit.; V.V. Barthold, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit., s. 6–44, 209–225.
- ⁹ *Islamski encyklopedyczny słownik*, op. cit.; *Adnotowana bibliografia prac domowych...*, op. cit.; V. Afanasyev, M.E. Mathieu, M.I. Dyakonov, V.G. Lukonin, op. cit.; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit.; V.V. Barthold, op. cit., s. 18–23; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit., s. 6–44, 94–95.
- ¹⁰ V.V. Barthold, op. cit., s. 15–25; *Bliski Wschód i Iran*, op. cit.
- ¹¹ V.V. Barthold, *Orientacja pierwszych muzułmańskich meczetów*, op. cit.; L.S. Britannik, *Architektura Azerbejdżanu w XII–XIV wieku i jego miejsce w architekturze Bliskiego Wschodu*, M., 1966; *Ogólna historia architektury w 1212 tomach*, vol. 8, N.V. Baranova (red.), Wydawnictwo House of Building Literature, Moskwa 1969.

BIBLIOGRAFIA

- Al-Bukhari, *Sahih. Krótki zbiór Hadisów*, trans. Vladimir (Abdullah) Nirsha. M., Ch. I. Khadis, 1998.
- Adnotowana bibliografia prac domowych na arabistyce, irańskich studiach i turkologii (1818–1917)*, L.N. Karska, Yu.E. Barszczewski (red.), Oddział Instytutu Orientalistyki, Publishing House SB RAS, M., St. Petersburg 2000.
- Afanasyev V., Mathieu M.E., Dyakonov M.I., Lukonin V.G., *Sztuka starożytnego wschodu*, M., Art, 1968.
- Barthold V.V., *Kompozycja w 7 t.*, M., 1964.
- Barthold V.V., *Orientacja pierwszych muzułmańskich meczetów*, vol. VI, M., 1966.
- Bliski Wschód i Iran*, L., Nauka, 1970.
- Britannik L.S., *Architektura Azerbejdżanu w XII–XIV wieku i jego miejsce w architekturze Bliskiego Wschodu*, M., 1966.
- Islamski encyklopedyczny słownik*, A. Ali-Zade, Zavia AA (archiwum), Ansar, M., 2007.
- Ogólna historia architektury w 12 tomach*, vol. 8, N.V. Baranova (red.), Wydawnictwo House of Building Literature, Moskwa 1969.